

УДК 162.6: 165.173

САМОЙЛОВ Олександр Євгійович

*доктор психологічних наук, старший науковий співробітник
Київського національного торговельно-економічного університету*

ДІАЛОГІКА ФОРМУВАННЯ ТА ФОРМУЛЮВАННЯ ІДЕЇ У ПРОЦЕСІ ПІЗНАННЯ

Стаття присвячена розгляду з позицій діалектичної логіки особливостей формування та формулювання ідеї в процесі пізнання. На основі аналізу філософських праць автором описуються діалектичні механізми переходу від невідомого до відомого, що ґрунтуються на єдності категоріальних та операціональних складових мислення, котрі розвиваються й функціонують у постійному діалозі.

Ключові слова: *пізнання, логіка, мислення, відоме, невідоме, категоріальні та операціональні складові мислення, діалог.*

*Весь мир вопрос интриговал: кто первым вывел интеграл?
Герр Лейбниц был уверен в том, что англичанин был потом.
Сэр Ньютон был уверен в том, что раньше «сэр», а «герр» потом.
Собрали в Лейпциге совет: герр Лейбниц – да! Сэр Ньютон – нет!
Собрали в Лондоне совет: сэр Ньютон – да! Герр Лейбниц – нет!
Но велся спор, наверно, зря в таком ключе и стиле;
Ведь интеграл делить нельзя: он сумма всех усилий.*

Евгений Ефимовский

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Ідея, котру Платон розуміє як вічну, придатну лише для розумового осягнення, надчуттєву, істинну сутність речей – прообраз недосконалого світу явищ, виникає, згідно Канту, завдяки тому, що мислення людини оперує апріорними поняттями чистого розуму, які не мають відповідного об'єкта в досвіді. Пошук форми цих понять, а також особливостей розумових операцій, котрі використовують ці поняття для оформлення ідей, становить мету нашої роботи.

Філософія елеатизму зробила видатний внесок у розвиток науки – вона заклала основи конструювання понять про світ.

Шлях усвідомлення цього можна поділити на те, що було уявленням до Сократа, та те, що змінилося внаслідок його зусиль.

Сократ увів у науку універсальний засіб реалізації мислення – поняття, яке об'єднує у собі формальні атрибути знаку й функціональні властивості психологічного знаряддя. Він дав людському мисленню можливість не лише реалізуватися шляхом фіксації словесного змісту мислимого у формі елементів певної абстрактної системи – понять, але й обґрунтовувати мислиме за рахунок надання системоутворюючої нормативної форми символічному втіленню кожного акта думки. Таке «оформлення» мисленого отримало назву формального доказу його істинності.

Першою науковою теорією, що затвердила статус доказу як форми обґрунтування адекватності мисленого тому, що воно відображає та тому, що буде, стала силогістика Аристотеля. Доказ у ній здійснюється формально, на підставі правил традиційної формальної логіки – шляхом встановлення зв'язків між поняттями за допомогою суджень та через використання умовиводів.

Відповідно до вимог силогістики хід міркувань, який передбачає виведення кількох часткових суджень (силогізмів) з одного загального, складався з аналізу цього загального або з його членування подумки на складові частини. Таке членування здійснювалося шляхом формальних роздумів й отримало назву дедукції. Дедукція мала на меті зробити часткове НЕВІДОМЕ ВІДОМИМ за рахунок послідовного виявлення в ньому ознак чогось загального та вже ВІДОМОГО, для того, щоб мислячий суб'єкт мав підстави пізніше стверджувати, що це часткове, яке до цього було НЕВІДОМИМ, на підставі наявності в ньому ВІДОМОГО загального саме стало ВІДОМИМ. Як наслідок, в уявленні сучасної людини зміст мислимого ним почав цілковито пов'язуватися зі здатністю оперувати поняттями й «давати визначення по формі». Віра в універсальність такого мислення слугує й донині критерієм істинності пізнаного, а дедуктивний висновок розглядається як зразок організації мислення [6; 20; 27; 37].

Неважко помітити, що нічого нового, окрім ознак того, що вже ВІДОМО, дедукція не дозволяє виявити, обмежуючи пізнання НЕВІДОМОГО пошуком різноманітних варіантів уже ВІДОМОГО.

Причиною такої «схоластизації» пізнання є особливості дедукції як інструмента мислення. Вони, зазвичай, вислизують з уваги суб'єкта, що звик усе аналізувати. Перша з цих особливостей – це обмеженість області використання дедукції через її призначення членувати лише ВІДОМЕ загальне. Якщо ігнорувати цю її особливість, коли формулювання дедуктивного умовиводу здійснюється під час аналізу НЕВІДОМОГО загального, подумки членується не все загальне, а лише ВІДОМА його частина. Другою особливістю дедукції є недосконалість самої форми дедуктивного умовиводу, неспроможного експлікувати весь зміст мислимого, внаслідок чого воно, навіть у випадку, коли членується ВІДОМЕ загальне, нездатне вичленувати НЕВІДОМІ особливості часткового. Під час ігнорування цієї недосконалості НЕВІДОМІ теорії факти не враховуються та не вивчаються. Вони відкидаються як логічні залишки (резидуми).

Інакше кажучи, дедукція як недосконалий інструмент мислення може використовуватися виключно в межах теорії та втрачає свою аналітичну цінність у процесі пізнання емпірії. Некоректність її використання веде до того, що аналіз НЕВІДОМИХ явищ об'єктивної дійсності замість виявлення в них ознак єдиної ВІДОМОЇ сутності підміняється виявленням ознак ВІДОМОГО загального. І в результаті замість осмислення НЕВІДОМОГО як явища ВІДОМОЇ сутності здійснюється «визнання» його ВІДОМИМ на підставі формального зв'язку з ВІДОМИМИ поняттями даного класу. Тобто, НЕВІДОМЕ, фактично, непізнаване. Йому лише надається форма одного з підвидів того, що достатньо умовно вважається ВІДОМИМ. Тому виникнення ідей під час аналітичних роздумів принципово не передбачалося.

Чудово усвідомлюючи цю недосконалість дедукції та безпорадність пізнання, котре має такий «інструмент», Кант [24; 25; 26] розглядав жорстку послідовність аналітичних суджень

лише в якості однієї за складових мислення. До іншої він відносив судження про природу НЕВІДОМОГО, які, на відміну від аналітичних, дозволяють зробити ВІДОМИМИ й ті НЕВІДОМІ особливості конкретного, що не є загальними. Так, він уперше заговорив про способи пізнання шляхом формулювання синтетичних суджень, серед яких він виділяв *апостеріорні*, безпосередньо пов'язані з досвідом, й *ап'юріорні*, незалежні від досвіду та практики.

Для методології науки виділення *синтетично ап'юріорних суджень* як таких це означало, що знайдений метод пізнання, відмінний від формально-логічних висновків. Більш того, це означало й те, що *синтетично ап'юріорні судження* дозволяють мисленню оперувати даними, які виходять за межі теорії. Такий шлях пізнання НЕВІДОМОГО більшою мірою відповідає обліку ознак сутності, ніж ознак загального, тобто, фактично, є реальною передумовою виникнення ідеї.

Історія науки стверджує, що Кант розробив логіку формулювання синтетично ап'юріорних суджень, назвавши її трансцендентальною [24]. Як у будь-якої металогіки, тобто логіки, що обґрунтовує деяку іншу логіку, її виразною особливістю є ігнорування вихідних аксіом, постулатів, визначень і правил звичної мови понять та звернення до неформальних, позамовних факторів.

Трансцендентально логіка Канта дала можливість зрозуміти, що мислення як інструмент пізнання вимагає більш методологічно складного підходу до його вивчення. А з'ясувати, що ж конкретно лежить в основі такого розуміння, дозволить позитивне засвоєння знання про вже відомі спроби формалізувати мислення в усій його повноті. Для цього потрібно повернутися в часи Античності, коли представники конкуруючої з Аристотелем, але менш відомої сучасному досліднику мегарської школи стоїків, у формальній логіці, заснованій Евклідом і Зеноном, стверджували, що основоположним принципом встановлення істинності мислимого є НЕ СПІВСТАВЛЕННЯ ЙОГО СМІСЛУ зі становищем речей, як стверджував Аристотель у своїх «Аналітиках» [2], а ЗДАТНІСТЬ САМИХ ФОРМ думки

об'єднуватися за допомогою зв'язок-юнкторів – кон'юнкції, диз'юнкції, імплікації та еквіваленції [40].

Легко зрозуміти, що облік цих «протилежних» принципів істинності мислимого дасть можливість установити більш загальні закони мислення, ніж ті, котрі були встановлені, враховуючи кожного з них окремо. У цій ситуації неважко уявити, що підйом на більш високий рівень усвідомлення того, що ж є мисленням, можна здійснити шляхом реалізації синтезу наведених нами протилежних форм думки, які відповідають протилежним критеріям істинності, у такій формі, котра буде одночасно наділена властивістю СПІВСТАВЛЕННЯ власного смислу зі становищем речей та властивістю одних форм думки ОБ'ЄДНУВАТИСЯ з іншими формами за допомогою зв'язок. Як ми пам'ятаємо, поняття про таку форму мислимого та оцінка її значення для вивчення мислення як такого були подані Платоном, котрий так і не зміг донести сутність цього до свого учня Аристотеля. У знаменитому діалозі «Парменід» він знайшов її, вирішивши, з властивим йому блиском, протиріччя між двома відмінними розуміннями (читай – логіками) Елеатів та Софістів. Дозволимо собі нагадати, що перші доводили істинність і пізнаваність лише того, що співвіднесене з самим собою. за такого підходу логічна форма мислення тотожна ходу думки й істинність її абсолютна. Софісти ж доводили протилежне – істинне та пізнаване лише те, що співвідносне не з самим собою, а з іншим суб'єктом пізнання. Тому на їхню думку логічна форма мислення не тотожна з ходом думки й істинність її відносна. Платон же устами Сократа сказав наступне – ЄДИНЕ Є МНОЖИННИМ, ЯКЩО ВОНО МИСЛИТЬСЯ ЧЕРЕЗ СПІВВІДНЕСЕННЯ З ІНШИМ [32].

Ми вважаємо, що сказане можна трактувати наступним чином: зрозуміти, що таке мислення, можна лише, якщо мислити, як Платон, тобто – співвідносячи у процесі розгортання мислення його логічну форму з певною іншою формою, котру філософи називають формою пізнаної істинності. Ця форма мислення, за Кантом, будується на основі реалізації мислительної операції синтезу та включає в себе синтетичні (позалогічні) апріор-

ні судження про відтворення певного іншого ВІДОМОГО загального з фактів емпірії, що не мають ознак раніш ВІДОМОГО загального, чия істинність обґрунтована логічно та який вступає у протиріччя. У результаті мислення буде представляти собою усвідомлення певного конкретного НЕВІДОМОГО як ВІДОМОГО на підставі діалектичної єдності різних ступенів реального розуму, під час усвідомлення котрого аналітично обґрунтованим істинам протиставлені, що розуміються синтетично чи емпірично. Наше уявлення про таке мислення максимально зближується з мисленням, що реалізується через Сходження від абстрактного до конкретного [33; 34; 38; 39].

На наш погляд, таке мислення реалізується певним парадоксальним чином: кожна з його складових – аналітична й синтетична, розвиваються, заперечуючи й водночас взаємно спираючись на висновки, тобто, в діалозі. Ми вважаємо, що саме цей діалог і слугує новим джерелом виникнення смислових зв'язків, чия значущість розуміється лише й виключно завдяки йому.

Для пошуку прообразу форми мисленнєвої операції, яка експлікує синтез аналітично обґрунтованих аргументів з протиставленими їм контраргументами, що розуміються синтетично чи емпірично, варто знову звернутися до часів Античності. Такими формами були АПОРІЯ як вид антиномії, запропонована Аристотелем; ТРІАДА як єдність тезису, антитезису й синтезу, запропонована Іоном з Хіосу у V ст. до н.е.; нарешті, ІДЕЯ як запитально-відповідний метод пізнання у Платона. У наш час уявлення про такі мислительні операції зазвичай пов'язують з іменем Г. Фіхте, який критикував погляди Канта щодо провідної ролі безособової категоріальної систематизації мислення та першорядної ролі суб'єктивного фактора у процесі пізнання [16; 17].

Враховуючи пріоритет особистості над безособовою формальною логікою, Г. Фіхте розробив метод так званих тріадичних умовиводів, згідно котрого мислення втілюється в таких формальних операціях, як тетичне, антитетичне та синтетичне судження [33; 34; 38; 39]. Особливість таких суджень, на відміну від традиційних логічних (індуктивного та дедуктивного), поля-

гає в тому, що вони є неаналітичними судженнями, тобто від початку передбачають звернення до зовнішньої інформації.

Використання мисленням таких суджень лежить в основі діалектичного підходу до пізнання, яке означає синтез доведень та контрдоведень у процесі протиставлення двох логік – власне, реалізацію мисленням філософського принципу єдності та боротьби протилежностей.

Діалектичний підхід [22; 23] дозволяє не просто розглянути формальне протиставлення двох логік як парадокс, тупикову ситуацію, проблему без розв'язання, а побачити в ньому перспективу побудови конструкції, яка формалізує логіку діалогу двох логік або так звану діалогіку.

Термін «діалогіка» і його змістове наповнення запозичені нами з робіт В.С. Біблера [11; 12; 13], Г.Я. Буша [15] й Р.Й. Павіленіса [30], а формалізації її суті до рівня теорії діалектико-логічного доказу пов'язуємо з іменами Ф. Кумпфа, З.Н. Оруджева [22; 28] та А.А. Ткаченко [40].

Діалогіка як своєрідна логіка діалогу двох думок, двох підходів, двох концепцій докорінно відрізняється від того ходу організації думки, що диктується формальною логікою. Вона оперує не формально-логічними, а діалектико-логічними поняттями, чия особливість полягає у тому, щоб протиріччя між двома логіками, котрі виконують функції тезису та антитезису, розглядається як позитивно значиме.

Діалогіка є своєрідною логікою діалогу, де наявність протиріччя оцінюється не як показник непридатності теорії, а як форма постановки проблеми, що дає можливість перетворити предмет теорії в об'єкт мислення. Вона передбачає аналіз об'єкта осмислення через протиріччя між двома розуміннями його, котрі взаємно виключають один одного.

Укріпленню діалогіки як форми мислення, яка дозволяє виходити за межі усталеного теоретичного уявлення і генерувати ідеї, успішно сприяє використання метода Сходження від абстрактного до конкретного в мисленні. На базі цього методу А.А. Ткаченко розробив інший вид доказу – діалектико-логічного [40], чия теорія, а жаль, не отримала широкого ви-

знання незважаючи на те, що вона незримо присутня в силігистичній Аристотеля, трансцендентальній логіці Канта, діалектиці Гегеля, економічній теорії Маркса, математичній логіці та інших науках.

Саме завдяки мисленню методом сходження від абстрактного до конкретного, а також завдяки застосуванню в якості способу демонстрації його істинності діалектико-логічного доказу, цим титанам науки вдалося вийти за межі традиційних принципів оформлення теорій (парадигм) й висунути ідеї, котрі дозволили розробити способи отримання нового знання та здійснити відкриття. Як НЕВІДОМЕ розглядалися конкретні явища деякої НЕВІДОМОЇ абстрактної сутності.

Враховуючи те, що поняття «конкретне» й «абстрактне» були уведено у філософію Гегелем [18], неважко уявити, що в якості вирішальної умови розуміння сутності пізнаваного, привнесеного методом Сходження від абстрактного до конкретного, що дозволило докорінно змінити зміст мислимого, виступає врахування як основоположного відкритого ним закону єдності та боротьби протилежностей. У мисленні методом Сходження від абстрактного до конкретного – це єдність та боротьба між ВІДОМОЮ абстрактною сутністю та НЕВІДОМИМ конкретним її явленням.

Зрозуміло, що вирішення протиріччя між ними, відбувається шляхом роздумів у межах категоріальної парадигми, тобто спираючись на систему категоріальних визначень: одиничне й загальне, причина й наслідок, та використовуючи мислительний інструментарій кон'юнкції, диз'юнкції, імплікації, еквіваленції і заперечення принципово неможливе. Зате це стає можливим завдяки «переозброєнню» мислення замість методу дедукції методом сходження від абстрактного до конкретного. Так, у межах цього методу мислення, реалізоване виключно шляхом так званих «аналітичних» суджень, чия істинність встановлюється шляхом формально-логічного аналізу, збагачується ще й за рахунок так званих «синтетичних» суджень, чия істинність встановлюється через звернення до зовнішньої інформації, до знань, які здаються неістотними, нелогічними та інколи абсурдними.

Оскільки продукт такого «збагачення» починає вступати у протиріччя з логічно обґрунтованим висновком, то стає зрозумілим, що зміст мислення фактично виходить з поєднання у собі двох принципів перетворення НЕВІДОМОГО у ВІДОМЕ, двох парадигм: розглянутої нами категоріальної й операціональної, котра вимагає залучення операціональних засобів мислення, які дозволяють вирішувати формально-логічні протиріччя.

Такими залученими засобами були «Постановка теоретичної проблеми», «Генерування теоретичної ідеї» та «Здійснення діалектико-логічного доказу» [28; 40].

У результаті такого істотного оновлення операціональної парадигми категоріальна парадигма, вже як складова нового доведення, діалектико-логічного, зазнала суттєвих змін.

Так, вона була доповнена категоріями:

– *сутність*, визначена діалектично, як протиріччя, тобто як єдність протилежних розумінь досліджуваного об'єкта, що під час побудови нової, вже діалектико-логічної теорії, повинно бути відображене в якості єдності меж її початкової категорії;

– *явще* сутності, котре визначається як одне з множини конкретних станів цієї єдності;

– *субстанція*, котра визначається як активне сутнісне начало, що забезпечує формальне втілення сутності на рівні абстракції;

– *абстрактне* – вихолощене, просте, бідне, малозмістове, ізольоване, одностороннє та одичине, яке не буває чуттєвим та таке, що існує лише в мисленні;

– *конкретне*, яке постає у двох значеннях – чуттєво-конкретне, пізнаване на основі сприйняття, відчуттів, уяви або ж уявлень пам'яті – чи як мисленнєво конкретне, пізнаване через мислення;

– *форма*, котра визначається як пасивне сутнісне начало, але воно має нову властивість – здатність експлікувати прихований смисл, чие розуміння здійснюється завдяки діалогу між протилежностями – *формою* сутнісною (абстрактною) та *формою* явленою.

Цю властивість *форми* слід пояснити. Так, сутнісна (абстрактна) *форма* мислення являє собою єдність зовнішньої сутнісної (абстрактної) *форми* та внутрішньої *форми*. Зовнішні *форми* мислення, як сутнісна (абстрактна), так і явлена (конкретна), можуть виражатися одним з існуючих способів: графічно, аналітично, алгоритмічно, таблично. Внутрішня *форма* мислення може виражатися лише через зовнішню *форму*.

Як ми вже переконалися, «пізнання» шляхом дедукції здійснюється виключно в межах категоріальної парадигми та являє собою доказ того, що конкретна *форма* має у собі ознаки всезагальності. Недоліком категоріального мислення є ігнорування того факту, що внутрішня *форма* мислення, як правило, відрізняється від зовнішньої *форми* його мислення, причому як від сутнісної (абстрактної) його *форми*, так і від явленої (конкретної). Ця відмінність не враховується категоріальною парадигмою, оскільки в логіці зовнішня *форма* повністю копіює внутрішню.

Реальне мислення широко використовує здатність своєї зовнішньої *форми* незалежно від значення твердження передавати ще й певний його зміст, прихований у внутрішній *формі* способом, найбільш збалансованим між силою розуму та можливостями мови. Як результат зовнішня *форма* мислимого максимально наближається до змісту його внутрішньої *форми*. Цей спосіб передачі смислу залежить від того, який з різновидів внутрішньої *форми* використовує мислення – відносний чи абсолютний.

Так, якщо для передачі смислу використовується відносна внутрішня *форма*, то пізнання шляхом розуміння смислу того, що мається на увазі, стає можливим за рахунок кількісного чи якісного співвіднесення зовнішньої явленої (конкретної) *форми*, що декларує мислиме, із внутрішньою *формою*, яка виражає те, що мається на увазі. У випадку виявлення достатньої кількості ознак подібності між декларованим та тим, що мається на увазі – це метафора. Наприклад:

Ab ovo
Ab Jove principium

від яйця
початок від Юнітера

<i>Arbor vitae</i>	<i>дерево життя</i>
<i>Aut caesar, aut nihil</i>	<i>або Цезар, або ніщо</i>
<i>Carpe diem</i>	<i>лови день</i>
<i>Nolite mittere margaritas ante porcos</i>	<i>не кидайте перли перед свині</i>

Незважаючи на те, що метафоризацію критикували раніше та критикують нині як таку, що не відповідає вимогам строгої логіки, іншого способу означення позначення НЕВІДОМОГО цивілізація ще не вигадала. Доказом того, що з метафоризацією мислимого змирилися навіть найбільш строгі її критики, може слугувати те, що навіть Аристотель, намагаючись спочатку зачепити Платона за те, що його поняття суть метафори, сам надалі оцінив, наскільки багато вигадливості вони потребують [4]. Тим не менш, ролі метафоризації чим далі, тим більше віддають належне [1; 21]. Істинне її значення як явища діалогічної сутності мислення, виведене автором цих рядків діалектико-логічно [36].

Якщо ж до можливості побачити подібності між означеним та тим, що мається на увазі, демонструється критичне ставлення, тобто ставлення до подібності суттєво змінюється – має місце стилістичний зворот, котрий називають іронією, протиріччям між сказаним та внутрішньо запереченим. Говорячи словами М.В. Ломоносова, «Іронія є, коли через те, що кажемо, протилежне розуміємо». Наприклад:

<i>Ex ore parvulorum veritas</i>	<i>устами немовлят говорить істина</i>
<i>Beata stultitia</i>	<i>блаженна глупота</i>
<i>Festina lente</i>	<i>поспішай повільніше</i>

На наш погляд, іронія в науковому мисленні являє собою єдність його протилежностей – категоріального мислення і заперечного ставлення до нього [35].

Уявлення про неї як риторичний прийом, використаний Сократом у пеолеміці з софістами, поступово змінилося і стало світоглядом німецьких романтиків, а потім – грою, яка дала можливість гостроязиким відчувати насолоду від усвідомлення власних переваг, як це має місце у Еразма [30] та Гайне [19]. У цьому плані іронія уявляємо собі як переосмислення вже чогось ВІДОМОГО, котре здійснюється певною мірою парадоксальним

чином: водночас завдяки, так і на протигагу категоріальному аналізу цього ВІДОМОГО. Оригінальність такого переосмислення полягає у тому, що суб'єкт, спираючись на ідентифікацію ВІДОМОГО з певним класом явищ як найбільш традиційний спосіб осмислення, дозволяє собі поставити його істинність під сумнів. Зайвий раз можна переконатися, що природа такого осмислення як співіснування твердження і того, що не отримало формального втілення як заперечення цьому твердженню – глибоко діалогічна. Це дає право розглядати іронізування як один з видів внутрішнього діалогу форми змісту мислимого [35]. Інакше кажучи, діалогу того, що можна сформулювати як тезу з тим, уявлення про що заледве проступає на вербальному рівні. Такий діалог є співвідношенням двох розумінь – того, що розуміється, з тим, що засноване на незадовільному ставленні до стверджуваного й існує як виклик аналітичним послугам розуму. На наш погляд, лише у випадку такого співвідношення-діалогу виникає можливість побачити НЕВІДОМЕ незвичним способом – водночас завдяки знанням про ВІДОМЕ й на протигагу йому. Саме завдяки цьому випереджаючому діалогізму реальне мислення «не поспішає» оформлятися як термін, котрий вихолощує співвідношення усіх «за» та «проти» подібності до рівня взаємовиключення, а діалог – у протистояння. На відміну від метафоризації мислимого у випадку іронізування мислення реалізується в умовах, коли кількість формальних ознак подібності декларованого з тим, що мається на увазі настільки мале, що врахування їх кількості поступається місцем якісно новому відношенню до перспективи аналогізування – своєрідному синтезу усіх «за» та «проти» без ствердження чогось чи заперечення. У цьому випадку розуміння являє собою попередній етап мислення на прикладі якого наочно виявляється прогностична функція діалогу між тим, що мається на увазі, та тим, що можна оформити у процесі вербалізації. Таке попереднє розуміння «оберігає» Мислення від оформлення поспіхом у понятійні крайнощі, представляючи йому можливість виходу за межі категоріальної парадигми. Протягом такого діалогу розум, піднімаючись над рівнем розуміння предмету чи знаку як самих по собі, обирає в якості

об'єкта осмислення власне розуміння їх. Забороняючи собі йти шляхом обґрунтування неподібності, він вивільняє дорогу підсвідомому, яке методом від противного підводить розуміння до того, що подібність, хоч й на недоступному для розуму рівні, але все ж є. а якщо є, то можлива й аналогія. Психологія бачення такої подібності дуже тонко представлена на написі на могилі великого китайського поета й мислителя Ци Бай Ши:

*На межі між подібністю й відмінністю
Захована тасмниця майстерності...*

Істинне значення іронії як явища діалогічної сутності мислення виведене діалектико-логічно [33; 34; 35].

Не меншими можливостями передача прихованого смислу наділена внутрішня абсолютна *форма* мислення. На відміну від внутрішньої відносної *форми* вона не має кількісного виразу, а виступає лише якісним еквівалентом між протилежностями – зовнішньою сутнісною (абстрактною) *формою* мислимого та зовнішньою явленою (конкретною) його *формою*. Розуміння смислу зіткнення цих різних форм вираження мислимого своєрідною умовою, що допускає перехід однієї протилежності в іншу. Як ми вже мали можливість переконатися, в діалектичному смислі єдність крайнощів розуміється завдяки врахуванню кількісних перетворень одного в інше і якісно являє собою розгортання в діалог операції їх порівняння, незримо присутньої у вигляді субстанції. Це розгортання є безкінечним діалогом двох логік осмислення певного фрагменту дійсності. Одна з них – логіка теоретизування, тобто віднесення його до розряду ВІДОМОГО на основі врахування ознак подібності до понять, закріпленими у свідомості як предмети теорії, котру розвиває суб'єкт. Інша – логіка об'єктивації, віднесення цього ж фрагменту об'єктивної дійсності до розряду НЕВІДОМОГО внаслідок усе більш закріпленого усвідомлення того, що обґрунтування побаченої подібності стає все більш формальним. Діалог цих двох логік у повній відповідності до того, як його розумів М.М. Бахтін [7; 8; 9; 10] розвивається відповідно власної логіки, що відображає прагнення зрозуміти сутність як протиріччя. Першим завданням такого розуміння є доказ того, що намагатися

обґрунтувати розуміння сутності засобами формальної логіки неможливо. Іншим – того, що організація такого обґрунтування здійснюється іншими засобами, відмінними від побудованих на теорії множин. І, нарешті, третього – того, що логіка такого обґрунтування буде протилежна формальній логіці. Таке діалектичне розуміння здійснюється шляхом формулювання парадоксального висловлювання. Наприклад:

<i>Summum jus – summa iniuria</i>	<i>найвища законність – найвище беззаконня</i>
<i>Tacet sed loquitur</i>	<i>мовчить, але говорить</i>
<i>Nascentes morimur</i>	<i>народжуєтесь, помираємо</i>
<i>Credo, quia absurdum</i>	<i>вірю, бо абсурдно</i>

Як можна зробити висновок, виходячи з літературних джерел, вперше до необхідності такого обґрунтування прийшов християнський богослов і письменник Квінт Септимій Флоренс Тертуліан з Карфагену (160-220 рр. н.е.). У полеміці проти теоретичного абстрактного розуму Тертуліан підкреслював права «природного» практичного розуму, виступаючи в якості одиумця римського стоїцизму. Його мислення було позначене схильністю до парадоксу. Вірогідно, він думав, що оскільки сутність є першоначалом явища, то й осмислення його стосовно осмислення явища повинне бути первинним, вихідним і – протилежним. Однак причину цієї протилежності він не пояснював. Підказку того, що може бути протилежним обґрунтуванням для осмислення самого початкового поняття, позбавленого будь-якої конкретики й, фактично, абстрактного, ідеального, можна знайти в Аристотеля – це самообґрунтування [5]. Однак для того, щоб зрозуміти, що це самообґрунтування суб'єкт реалізує шляхом виключення власного мислення з логіки теоретичних міркувань, потрібні були зусилля геніїв. Так, якщо Аристотель лише «відірвав» це уявлення («Я, що пізнає») від прагнення долучитися до загального Логосу, Фома Аквінський та Микола Кузанський переорієнтували його на пізнання реальності, то зусиллями Спінози, Гегеля й Канта воно оформилося як жорстке протистояння з Логосом [4]. Іншими словами, становлення діалектики знаменувало перебудову мислення на іншу субстанцію – націленість на парадокс.

У світлі сказаного, почасти стають зрозумілими утруднення суб'єкта, свідомість котрого виросла на необхідності логічно обґрунтованого мислимого. Він може побачити вихід, усвідомивши, що таким способом обґрунтування осмислюється тільки щось конкретне, а абстрактне – на основі іншої, не усвідомленої ним логіки, яка діалогізує з предикативною логікою його роздумів, існування якої він задає сам, несвідомо «виштовхуючи» в неї зі своїх роздумів об'єкт власного осмислення. Це «виштовхування» ні що інше, як побудова обґрунтування власного розуміння, простіше – самообґрунтування. Ось ми і маємо, що первинне поняття, яке відображає сутність явища, може осмислюватися лише шляхом самообґрунтування, тобто шляхом діалогу двох взаємно ґрунтуючих логік власного існування й розвитку. Спосіб реалізації такої логіки дає обґрунтування долучитися до біблерівського розуміння логіки діалогу як логіки доведення до парадоксу [1; 12; 13] Тут доречно згадати, що головною мішенню критики мислення людей, які зробили істотний внесок у науку з боку догматів як раз й було «доведення до абсурду». Але ж саме логіка такого «доведення» дає можливість відійти від звичного схематизму під час побудови визначення того, що є мислення та що є його об'єктом.

Особливістю такої внутрішньої абсолютної форми мислення є те, що вона передбачає сутнісний перехід однієї крайнощі до іншої, можливість чого можна довести лише діалектико-логічно.

Повертаючись до операційної парадигми, нагадаємо, що для проведення сутнісного доведення потрібні три вище перераховані діалектико-логічні операції.

Так, перша з них «Постановка теоретичної проблеми» здійснюється починаючи з виявлення в теорії або між двома теоріями забороненого формальною логікою протиріччя (антиномії). Антиномії, як правило, виникають історично та є неунікним наслідком розвитку науки, яка спирається на істинні посилки й коректне застосування правил й законів формальної логіки. Потім для того, щоб у виявленій антиномії «побачити» теоретичну проблему й зробити її початковою, необхідно розділити

внутрішньосутнісне та сутнісно-явлене протиріччя. Мовою науки таке розділення називається вираженням проблеми за допомогою подвійної системи антиномій. Це дозволить відійти від фіксації протиріччя між двома догмами й усвідомити проблему у вигляді суперечливих один одному фундаментальних фактів. У результаті антиномія, що виражає теоретичну проблему, отримає форму думки, вираженої наступною формулою:

$$X \in \langle p \rangle, X \notin \langle p \rangle / a \langle c \rangle/.$$

Реалізація наступної мислительної діалектико-логічної операції «Генерування теоретичної ідеї» починається з переосмислення структури протиріччя. Воно полягає в тому, що за формально-логічним розумінням протиріччя проглядає його діалектико-логічне розуміння. Іншими словами, передбачається можливість переходу однієї протилежності в іншу. Згідно концепції З.М. Оруджева, формально це переосмислення буде виглядати так:

$$\begin{array}{ccc} \text{замість} & A & \text{не } A \\ \text{воно буде виглядати} & A / \text{не } B / a, \text{ в } / B \text{ не } A, & \end{array}$$

де «а» та «в» – ланки, що здійснюють опосередкування.

У результаті формула «Генерування теоретичної ідеї» на основі формули «теоретичної постановки проблеми» буде виглядати так:

$$X \in A \text{ не } B / a, \text{ в, с } \dots \text{ я } / B \text{ не } A$$

Коли теоретична проблема поставлена, теоретична ідея висунута, наступає час здійснювати операцію «Діалектико-логічного доказу», суть якого полягає в розкритті змісту проміжних ланок, позначених символами /а, в, с... я/.

Аристотель у силогістиці, Кант у трансцендентальній логіці, Гегель у діалектиці й Маркс в економічній теорії робили це інтуїтивно. З.М. Оруджев також лише підтримав ідею діалектико-логічного доказу, який здійснюється шляхом оперування не формально-логічними, а діалектико-логічними поняттями, судженнями й умовиводами. Перейти від інтуїції до теорії зміг А. А. Ткаченко [40]; детально, крок за кроком, параграф за параграфом, розділ за розділом він розібрав чотири частини першого

тому «Капіталу» [29], твору, який незважаючи на наявні економічні помилки, є, за його совами, зразок діалектико-логічного доказу. Занурившись в унікальний стиль Маркса, він побачив у фрагментах тексту елементи майбутньої теорії діалектико-логічного доказу, над якою працював. У результаті проміжні ланки представлені як серії мислительних операцій – діалектико-логічних понять. Особливістю цієї серії було те, що кожне наступне поняття народжується у зв'язку з переходом у протилежність попереднього, а сам перехід усвідомлюється суб'єктом через оперування так званими тріадичними умовиводами. Мислення шляхом формування й формулювання тріадичних умовиводів, завдяки можливості діалектико-логічного доказу наділене універсальністю, усезагальністю та необхідністю.

Як було сказано, використання мисленням тріад «тезис – антитезис – синтез» в якості мислительних дій вивчалось й склало теорію у І.Г. Фіхте. Свій метод, згідно якого мислення втілюється у таких формальних операціях, як тетичне, антитечичне та синтетичне судження, він розробив з урахуванням пріоритету особистості над безликою формальною логікою. Особливість таких суджень на відміну від традиційних логічних (індуктивного та дедуктивного) полягає в тому, що вони становлять неаналітичні судження, тобто від початку передбачають звернення до зовнішньої, нелогічної інформації.

Згідно йому, першим кроком наукової думки на довгому шляху виведення певного положення з так званого «основозакладення», котре звично у душі Канта ми називаємо «висхідною категорією», є *тетичне* судження, де Я (активність) передбачає саме себе. Зточка зору формальної логіки тетичне судження по формі є судженням категоричним та асерторичним. По суті ж воно є послідовністю мислительних операцій, котрі виконуються за правилами формальної логіки:

$$U \in Pt$$

$$Pt \in Aa$$

$$U \in Aa$$

де: *u* – дефінісндум тетичного судження; *Pt* – дефініснс тезиса, першопочаткове тезисне поняття, що, як виявилось під час змістового вивчення конкрет-

ного об'єкта осмислення, складається з двох частин: *a* – оперативного тезисного поняття; *A* – прихованого тезисного поняття, своєрідного логічного залишку (резидіуму), від якого віднімається дефінієнс у процесі встановлення й вищлювання головного.

У випадку знаходження підстави тетичному судженню потрібно протиставити так зване антитетичне судження. Головним в антитетичному судженні є ствердження прямо протилежного тому, що стверджується в тетичному. З точки зору формальної логіки антитетичне судження по формі є асерторичним. По суті воно, на відміну від тетичного, є діалектико-логічним судженням, яке здійснюється, як правило, шляхом інтуїтивного об'єднання трьох формально-логічних операцій в єдність трьох заперечень або так зване потрійне заперечення, внаслідок чого:

- 1) повністю ігнорується прихована ознака *A*;
- 2) утворюється оперативне антитезисне поняття *не-а* шляхом переходу оперативного тезисного поняття «*a*» у протилежність контрадикторного типу;
- 3) в цілому встановлюється позитивний зміст *X* антитезисного поняття *Па*.

У результаті антитетичне судження отримує наступний вигляд:

$$\begin{aligned} Z \in Pa \\ Pa = \text{не-}a X \\ Z \in \text{не-}a X \end{aligned}$$

де:

Z – дефінієндум антитетичного судження; *Па* – антитезисне поняття, яке при змістовному вивченні конкретного об'єкта осмислення, котре здійснюється, як правило, нелогічним шляхом, являє собою синтез оперативного антитезисного поняття *не-а* і *X* – деякої впевненості в наявності позитивного смислу в антитезисному понятті, що важко піддається формалізації.

По суті, антитетичне судження являє собою мисленнєву операцію синтезу тезисного поняття *Пт* і антитезисного *Па*, що, фактично, є поглибленим розумінням гегелівського закону заперечення заперечення.

На вербальному рівні антитетичне судження зазвичай висловлюється у вигляді іронії, тобто, у формі тетичного судження, що в умовах контексту, котрий розуміють, але не реалізують обоє учасників діалогу, передає прямо протилежний смисл.

Далі, коли помічається змістова подібність тетичного й антитетичного суджень, що важко піддається формалізації або ж взагалі не піддається їй, слідує так зване *синтетичне* судження, за допомогою якого протилежності прирівнюються.

Синтетичне судження – заключний член тріадичного умовиводу. Воно виступає як єдність синтезу і так званого «зняття» – операції заперечення заперечення в синтезі, у результаті чого відкинуте антитетичним судженням приховане тезове поняття А повертається, але вже в іншому вигляді.

Зовні воно також фігурує як асерторичне:

$$\begin{aligned} T \in Pc \\ Pc = Vx \\ T \in VxS \end{aligned}$$

де:

T – дефінієндум *синтетичного* судження; *Pc* – дефінієнс *синтезу*, *синтезисне* поняття, утворене шляхом *синтезу* ознак *V* і *X*; *V* – приховане *синтезисне* поняття, що виникло в результаті *зняття* заперечення з прихованого тезисного поняття *A*; *X* – *оперативне* *синтезисне* поняття, що виникло в результаті *зняття* заперечення з *оперативного* тезисного поняття *не-а*;

S – новизна, пов'язана зі здійсненням *синтетичного* судження, в цілому пов'язана з синтезом нового поняття і, зокрема, - з оживленням *A* у вигляді *B* і успадкованю від *антитезисного* поняття позитивною ознакою *X*, що характеризує підйом мислення на більш високий ступінь розвитку *S*.

Нескладно зрозуміти, що для того, аби доведеність поширювалася на всі *явища*, робити це потрібно на сутнісному рівні. Отриманий у результаті закон (сутнісний закон) і буде пояснювати можливість такої єдності.

На наш погляд, урахування операціональних можливостей мислення, як це має вираз у роботах Фіхте, повинне слугувати адекватним протиставленням кантівської категоризації в ході теоретизації мислення. Відсутність будь-яких розробок у даному напрямку завадило вченій спільноті усвідомити необхідність використання операціональної особливості процесу мислення як складової, достойної перебувати в діалектичному протиріччі з тим, що можна назвати її категоріальною складовою. У цьому плані єдино правильним з точки зору методології поглядом на мислення як процес формування й формулювання ідеї може бути лише вибір в якості найзагальнішого принципу – взаємови-

ключної та взаємодоповнюючої єдності двох поглядів – категоріального й операціонального, котра розглядає категоріальній операціональні можливості як складові єдиного процесу, що розвиваються й функціонують у постійному діалозі. З цієї позиції навіть формально-логічне протиріччя може вирішуватися з огляду на особливий спосіб теоретичного виведення явища сутності, що відрізняється від дедуктивної форми виведення поняття. Обґрунтування істинності того, що мислиться в такий спосіб, має, таким чином, задовольняти вимогам, котрі не звернені до очевидності. Це дає можливість, не пов'язуючи осмислення НЕВІДОМОГО з будь-якими формальними обмеженнями, тим не менш, надати йому гарантію значущості, яка визначається виключно правилами побудови аргументів.

Список використаної літератури

1. Арбиб М. Метафорический мозг / М. Арбиб. – М. : Мир, 1976. – 295 с.
2. Аристотель. Аналитики первая и вторая / Аристотель. – М.: ГИПЛ, 1952. – 417 с.
3. Аристотель. Метафизика. Сочинения: в 4 т. / Аристотель. – М. : Мысль, 1975. – .–
Т.1. – 1975. – 550 с.
4. Аристотель. Поэтика. Сочинения: в 4 т. / Аристотель. – М. : Мысль, 1976. – .–
Т.2. – 1976. – 428 с.
5. Аристотель. Топика. Сочинения: в 4 т. / Аристотель. – М. : Мысль, 1976. – .–
Т.2. – 1976. – 428с.
6. Асмус В.Ф. Логика / В.Ф. Асмус. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1947. – 208 с.
7. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики: Исследования ранних лет / М.М. Бахтин. – М. : Художественная литература, 1975. – 502 с.
8. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского / М.М. Бахтин. – М. : Художественная литература, 1972. – 470 с.
9. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М.М. Бахтин. – М. : Художественная литература, 1990. – 541 с.

10. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин. – М. : Искусство, 1986. – 444 с.
11. Библер В.С. Нравственность. Культура. Современность: философские размышления о жизненных проблемах / В.С. Библер. – М. : Знание, 1990. – 62 с.
12. Библер В.С. От наукоучения – к логике культуры. Два философских введения в двадцать первый век / В.С. Библер. – М. : Политиздат, 1991. – 413 с.
13. Библер В.С. Самостояние человека / В.С. Библер. – Кемерово : Алеф, 1993. – 96с.
14. Богомолов А.С. Диалектический логос / А.С. Богомолов. – М. : Мысль, 1982. – 263 с.
15. Буш Г.Я. Диалогика и творчество / Г.Я. Буш. – Рига : Авотс, 1985. – 318 с.
16. Гайденко П.П. Г.Фихте. История диалектики: Немецкая классическая философия / П.П. Гайденко. – М. : Мысль, 1978. – 280 с.
17. Гайденко П.П. Философия Фихте и современность – М. : Мысль, 1979. – 288 с.
18. Гегель Г.В.Ф. Наука логики: В 3-х т. / Г.В.Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1970-1972.
19. Гейне Г. Стихотворения. Поэмы. Собрание соч.в 6 т. / Г. Гейне. – М. : Художественная литература, 1982. – .–
Т.2. – 1981. – 526 с.
20. Гетманова А.Д. Логика / А.Д. Гетманова. – М. : «ВЛАДОС», 1995. – 303 с.
21. Гусев С.С. Наука и метафора / С.С. Гусев. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1984. – 150 с.
22. Диалектическая логика / под ред. З.М. Оруджева, А.П. Шептулина. – М. : Изд-во МГУ, 1986. – 298 с.
23. Ильенков Э.В. Диалектическая логика: Очерки истории и теории / Э.В. Ильенков. – М. : Политиздат, 1984. – 320 с.
24. Кант И. Критика способности суждения. Сочинения : в 6 т. / Иммануил Кант. – М. : Мысль, 1963-1966. – .–
Т.5. – 1966. – 420 с.
25. Кант И. Критика чистого разума. Сочинения : в 6 т. / Иммануил Кант. – М. : Мысль, 1963 – 1966. – .–
Т.3. – 1964. – 779 с.
26. Кант И. Метафизика нравов. Сочинения: в 6 т. / Иммануил Кант. – М. : Мысль, 1963 – 1966.
Т.4. –1965. – 610 с.

27. Кириллов В.И. Логика / В.И. Кириллов, А.А. Старченко. – М. : Высшая школа, 1987. – 242с.
28. Кумпф Ф. Диалектическая логика: Основные принципы и проблемы / Ф. Кумпф, З. Оруджев. – М. : Политиздат, 1979. – 287 с.
29. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии – Т.1., кн.1. Процесс производства капитала / Карл Маркс. – М. : Политиздат, 1988. – 522 с.
30. Маркиш С.П. Знакомство с Эразмом из Роттердама / С.П. Маркиш. – М. : Мысль, 1971. – 415 с.
31. Павиленис Р.Й. Проблемы смысла современный логико-философский анализ языка / Р.Й. Павиленис. – М. : Мысль, 1983. – 123с.
32. Платон. Диалоги Сократа. Собрание сочинений в 4 т. / Платон – М. : Мысль, 1990. – 860 с.
33. Самойлов А.Е. Теоретические проблемы логико-психологического анализа мышления / А.Е. Самойлов. – Запорожье : РИП «Видавець», 1997. – 167 с.
34. Самойлов А.Е. Психология парадоксального мышления, или Прогностический диалог теории с эмпирией / А.Е. Самойлов. – Днепропетровск, 2007. – 185 с.
35. Самойлов О.Є. Психологічний смисл іронізування в процесі спілкування / О.Є. Самойлов // 36. Українська психологія: сучасний потенціал. Матеріали четвертих Костюковських читань. – К. : Вид-во ДОК-К, 1996. – . – Т.3. – 1996. – С. 57-63.
36. Самойлов А.Е. Диалогичность как сущность процесса мышления / А.Е. Самойлов // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки. – Київ-Запоріжжя, 2000. – С. 46-50.
37. Самойлов А.Е. Логический вывод и достоверный прогноз. Особенности формирования и формулирования / А.Е. Самойлов // Вісник ХГУ. – № 550. – Харків, 2002. – С. 201-208.
38. Самойлов А.Е. Интуитивный диалектико-логический прогноз формы и функции понятий психологии мышления / А.Е. Самойлов // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – №12. – С.1-7.
39. Самойлов А.Е. Психология мышления как эмпирическая наука / А.Е. Самойлов // Практична психологія та соціальна робота. – 2008. – № 1. – С. 2-9.
40. Ткаченко А.А. Теория диалектико-логического доказательства / А.А. Ткаченко. – Запорожье : ЗГУ, 1993. – 227 с.

Самойлов А.Е.

ДИАЛОГИКА ФОРМИРОВАНИЯ И ФОРМУЛИРОВАНИЯ ИДЕИ В ПРОЦЕССЕ ПОЗНАНИЯ

Статья посвящена рассмотрению с позиций диалектической логики особенностей формирования и формулирования идеи в процессе познания. На основе анализа философских работ автором описываются диалектические механизмы перехода от неизвестного к известному, которые основываются на единстве категориальных и операциональных составляющих мышления, развивающихся и функционирующих в постоянном диалоге.

Ключевые слова: *познание, логика, мышление, неизвестное, известное, категориальные и операциональные составляющие мышления, диалог.*

Samoylov O.Ye.

DIALOGIC OF THE IDEA FORMATION AND FORMULATION IN THE PROCESS OF COGNITION

The paper is devoted to the consideration of the peculiarities of idea formation and formulation in the process of cognition based on the dialectic logic. Due to the analysis of the philosophical works author describes the dialectic mechanisms of the transition from unknown to the known, which is based on the unity of categorical and operational constituents of the thinking, developing and functioning within the constant dialogue.

Key words: *cognition, logic, thinking, unknown, known, categorical and operational constituents of the thinking, dialogue.*

Переклад з російської Б.В. Сторохи

Надійшла до редакції 6.12.2011